

УДК 316.4

ВОЛОДИМИР ДУБРОВСЬКИЙ,

старший економіст, член спостережувальної ради Центру соціально-економічних досліджень CASE Україна

ЯНУШ ШИРМЕР,

доктор філософії, професор, голова спостережувальної ради Центру соціально-економічних досліджень CASE Україна (Польща)

ВІЛЬЯМ ГРЕЙВС-ТРЕТІЙ,

доктор філософії, професор Університету Брайант (США)

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії та методології соціології Інституту соціології НАН України

ОЛЕКСІЙ ГАРАНЬ,

доктор політичних наук, професор НаУКМА, науковий директор Школи політичної аналітики

РОСТИСЛАВ ПАВЛЕНКО,

кандидат політичних наук, доцент, директор Школи політичної аналітики

Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду¹

¹ Дослідження підготовлене в рамках Глобального дослідницького проекту “Розуміння реформ”, виконуваного Глобальною дослідницькою мережею (GDN) (повний

Анотація

Ця робота досліджує політико-економічні механізми, що призводять до економічних реформ, навіть якщо державу "захоплено" шукачами ренти¹, як це було з Україною у 1990-ті роки. Ми доводимо, що пошук ренти може бути сталим впродовж тривалого часу явищем, лише якщо учасників процесу примусово скоординує авторитарний арбітр — якщо тільки соціальний капітал не виявиться достатньо потужним, аби самостійно вирішити проблеми з координацією. Така побудова взаємопов'язана з людською пасивністю та нездатністю досягнути переваги ринкової координації на основі прав приватної власності.

Доки не відбудеться така зміна суспільної свідомості, коли вже виниклі ринкові інституції почнуть витискати структури, пов'язані з пошуком ренти, послаблення авторитарного контролю та координації внаслідок технічного й суспільного прогресу лишатиметься головним довгостроковим чинником реформ. Незважаючи на те, що таке послаблення не тільки не здатне припинити пошук ренти, але навіть може полегшити його, брак контролю робить його несталим і, зрештою, вимагає заміни примусової координації ринковою на підставі загального захисту прав власності. З іншого боку, що довше триває ця стадія, то сильнішими стають проміжні (нерідко неофіційні, ба навіть неза-

текст за ред. Володимира Дубровського, Януша Ширмера та Вільяма Грейвса-третього див. <http://www.case-ukraine.com.ua/u/db/e8aa3254b05fb9994debbb73de911f6.pdf>.
Автори висловлюють подяку: Малгожаті Якуб'як, Сергієві Кисельову, Ірині Клименко, Оксані Новоселецькій та Олексієві Шаповалову за їхній цінний внесок; Вікторові Лищицькому, Олександрові Пасхаверу, Володимирові Лановому та Володимирові Золоторьову — за інтерв'ю та корисні обговорення; Маргариті Балмаседі, Костянтиніві Соніну, також викладацькому складу та учасникам: Практичного семінару GDN "Розуміння реформ" (Нью-Делі, Індія, січень 2004 року) та Практичного семінару на тему інституціонального аналізу, організованого Інститутом Рональда Коуза у вересні 2005 року в Барселоні, Іспанія. Особлива подяка Філові Кіферу та Володимирові Глігорову за їхні численні пропозиції та зауваження. Безумовно, жоден з наших шанованих колег, поіменованих вище, не несе будь-якої відповідальності за зміст цієї роботи.

¹ Тут і далі під рентою, на відміну від економічного прибутку, розуміється частка чистого доходу, отримана в результаті діяльності, що не сприяє створенню ринкової вартості. Типовими джерелами ренти є експлуатація природних ресурсів; перерозподіл засобами насилля (зокрема державного); обмеження вільної конкуренції або монопольна змова; ошукування споживачів або інвесторів тощо. Зауважмо, що рента як така не завжди є суспільно-шкідливою, як-от у випадку соціальної допомоги або субсидованої освіти. Але пошук ренти (або, як його ще називають, рентозорієнтована діяльність чи поведінка) як вид економічної поведінки вважають шкідливим, оскільки він відволікає ресурси та зусилля від пошуку економічного прибутку, в перебігу якого створюється нова вартість.

Це визначення треба відрізнити від поширеного у російсько- та україномовній літературі марксистського визначення ренти як будь-якого доходу від власності. Також треба зважати на те, що у сучасній економіці визначення доданої вартості жодним чином не пов'язане з матеріальним виробництвом. Приміром, посередницька, торгівельна, спекулятивна, фінансова та інші види економічної діяльності, прямо не пов'язані з матеріальним виробництвом, створюють додану вартість, окрім випадків зловживання. Натомість, матеріальне виробництво може знищувати вартість, якщо ринкова вартість його продукції не покриває матеріальних витрат (*прим. редактора перекладу*).

конні) соціальні структури та практики пошуку ренти, підготовувані надходженнями з неконтрольованих її джерел і здатні в подальшому перешкоджати встановленню ринкового порядку. За рахунок цього механізму, ринкові реформи можуть відбуватися за відсутності як “альтруїстського” реформістського уряду, так і зацікавлених груп інтересів.

Ключові слова: політична економія, реформи, Україна, клієнтизм, перехідний період

Упродовж 1990-х і на початку 2000-х років Україна пережила період реформ, що повною мірою відповідали “тріаді Вашингтонського консенсусу”: лібералізації, стабілізації та приватизації. Спочатку Україна відставала від Росії за темпами своїх ринкових реформ, але згодом вирівнялася в результаті комплексного реформування після кризи 1998 року, яка практично засвідчила кінець переходу країни до ринкової економіки. У 2004 році Україна увійшла до країн світу з найвищими показниками зростання ВВП на душу населення.

Хоча факт проведення результативних реформ вочевидь не викликає сумніву, конкретна мотивація до реформ та механізм ухвалення політичних рішень щодо їх проведення викликає суперечливі думки. Питання: “Навіщо робили реформи?” є ключовим для розуміння переходу до ринкової економіки в Україні та, ймовірно, аналогічних історичних процесів у решті пострадянських країн, а також, можливо, й деяких інших рентозорієнтованих суспільств [Kueger, 1974]. При цьому виявляється, що проблема правильної відповіді на це питання є цілком нетривіальною й у літературних джерелах переважно не висвітлювана.

Для цілей цього дослідження ми визначимо рентозорієнтоване суспільство, як двосекторну модель економіки, в якій сектор пошуку ренти превалює на сектором, який створює додану вартість. Під рентою ми розуміємо будь-який вид доходу, отримуваний унаслідок:

- примусового перерозподілу вартості, створеної іншими, зокрема:
 - явного перерозподілу (наприклад, у вигляді субсидій) або
 - прихованого перерозподілу (наприклад, протекціонізму чи надання монопольних повноважень)¹;
- присвоєння вже наявних матеріальних цінностей.

Для викорінення пошуків ренти необхідні три види інститутів:

- права власності, які тут і далі ми розуміємо як залишкові права контролю над будь-яким видом майна, зокрема над державними коштами;
- ринкова конкуренція та/чи

¹ Визначення монопольної ренти не є застосовним у випадку природних монополій, коли “ринкова” вартість не може бути визначена конкуренцією.

- ефективне державне управління, здатне попередити:
 - приватне присвоєння ренти від природних ресурсів,
 - суспільно неефективний розподіл видатків бюджету та/чи погане регулювання діяльності природних монополій.

Ці інституції взаємопов'язані між собою.

Захищена монополія насправді порушує права контролю з боку споживачів, обмежуючи їхній вибір, а також права потенційних конкурентів — обмежуючи їхні можливості доступу на захищені ринки. Ще важливішим є те, що слабкі права власності несумісні з конкуренцією.

За Демзецем [Demsetz, 1967], права приватної власності можна розглядати як особливий тип обмежень, що захищають потенційні джерела ренти від надмірного присвоєння (відомого як “трагедія общин”, або “проблема спільного ресурсу” — приміром, безконтрольний вилов риби) шляхом надання ренти лише власникам майна. Якщо ж права власності є слабкими, для попередження надмірного присвоєння необхідні якісь інші інституції, котрі встановлять певні обмеження у пошуку ренти. Але, на відміну від прав приватної власності, будь-які види альтернативних інституцій мають тенденцію обмежувати також ринкову конкуренцію.

Обмеження пошуку ренти є необхідною передумовою запровадження прав власності та виникнення справді реформаторського уряду. Сонін [Sonin, 2002], Поліщук і Савватеев [Polishchuk, Savvateev, 2000], а також Гоф і Штигліц [Hoff, Stiglitz, 2004] вказують, що найбагатші “олігархи” не зацікавлені у запровадженні прав власності й належного врядування доти, доки продовжують існувати привабливі можливості для пошуку ренти, пов'язані зі слабкістю законності. Якщо при цьому виборці, які опираються пошукам ренти, виявляються недостатньо політично представленими, владу в державі можуть “захопити” олігархи, котрі не мають бажання здійснювати реформи, потенційно загрозливі для пошуків ренти [Hellman, 1998; Hellman, Jones, Kaufmann, 2000]. Таким чином виникає хибне коло: слабкі права власності сприяють пошукам ренти, які, своєю чергою, надалі послаблюють права власності. Утім, з історичного погляду аналогічні приклади етапів “поганої”, але тривалої рівноваги [Sonin, 2002] можна знайти в різних країнах — навіть у тих, яким удалося перетворитися на зрілі демократичні держави з ринковою економікою.

Отже, має існувати якийсь вихід з описаного вище хибного кола. Ренто-зорієнтоване суспільство повинне бути здатним на життєво необхідні зміни, навіть якщо в них не зацікавлена жодна із панівних політичних сил. Ми стверджуємо, що саме це сталося з Україною у другій половині ХХ століття. Тут усі основні зміни відбулися не у вигляді свідомо впорядкованих ринкових реформ, впроваджуваних філантропічним урядом (як це нерідко передбачають нормативні джерела, зосереджені радше на рецептах, аніж на поясненнях та аналізі), — натомість вони були нав'язані владі як факт, що сам собою звершився у процесі переходу, або були здійснені як невідворотні й невідкладні заходи, необхідні для запобігання кризі або її подолання.

Деякі теоретичні моделі надають таку можливість: МакГвайр та Олсон [McGuire, Olson, 1996] припускають, що раціональний правитель¹, навіть сам будучи шукачем ренти, все ж таки має створювати певну кількість суспільних благ для забезпечення економічної ефективності й таким чином обмежувати пошук ренти для максимізації свого власного зиску. Диксит, Гросман і Гелпман [Dixit, Grossman, Helpman, 1997] вказують, яким чином він може досягнути цього, граючи у гру “розділяй і володарюй” — навіть будучи “захопленим” різноманітними інтересами шукачів ренти. Але видається, що ці моделі не відповідають історично спостережуваній стійкості пошуку ренти. Простого їх поєднання з моделями “поганої” рівноваги (навіть якщо це можливо) таки недостатньо для розуміння еволюції рентозорієнтованого суспільства, оскільки ці моделі не здатні дати відповідь на такі критично важливі запитання:

Коли і чому суспільство, уgruntоване на пошуках ренти, лишається відносно стабільним упродовж певних проміжків часу? Що має змінитися для того, аби змусити його реформуватися? Які сили можуть із часом вивести рентозорієнтоване суспільство зі стану “поганої, але стійкої рівноваги”? Як це відбувається?

Хоча ці рушійні сили можуть час від часу змінюватися, вони мають лишатися сторонніми стосовно тих політико-економічних чинників, які відповідають за існування “поганої” рівноваги. Що стосується України, то Пасхавер [2003] класифікує реформи 1990-х як свого роду революцію, котру він визначає як радикальні зміни, скеровані певними зовнішніми силами, що лишаються поза можливостями контролю з боку уряду, і викликані зовнішнім викликом модернізації, з яким довелося зіткнутися Україні.

Водночас досі незрозумілими лишаються механізми, що трансформують такі довгострокові модернізаційні тенденції й зовнішні потрясіння у зрештою успішні економічні та політичні реформи. Наше дослідження робить спробу заповнити цю прогалину в історії України 1990-х років.

Політичну економію рентозорієнтованого суспільства описує ієрархічна модель “арбітр–клієнти”. Ми доводимо, що на певному етапі своєї еволюції рентозорієнтоване суспільство може потребувати авторитарного правителя (“арбітра”) у якості “меншого зла” — правителя, здатного зменшувати надмірне споживання або втрати від запеклої внутрішньої боротьби між шукачами ренти. Такий арбітр, своєю чергою, придушує (або витісняє) соціальний капітал² [Putnam et al., 1993], демократичні інституції та інші альтернативні суспільні та політичні механізми, які могли б замінити його в цій ролі. За умов такої політичної системи решта основних учасників проце-

¹ Такі правителі є майже переважно чоловіками, оскільки їхня влада переважно ґрунтується на патримоніальних інститутах. Безумовно, це важко назвати компліментом на адресу чоловіків.

² За Робертом Патнемом, соціальним капіталом називають “... колективну цінність усіх “соціальних мереж” та утворюваних на їх основі схильностей робити щось на користь один одного”. Згідно із Патнемом та його послідовниками, соціальний капітал є ключовим складником формування та збереження демократії.

су пошуків ренти (яких зазвичай називають “олігархами” або “кланами”) стають клієнтами арбітра.

На суспільному рівні людям немає сенсу долати пошук ренти й розвивати ринкові інституції доти, доки вони сприйматимуть ринкові операції як свого роду гру з нульовою сумою¹, а отже, не здатні усвідомити переваги ринкового розподілу над примусовим повторним перерозподілом, який практикує арбітр. Таке сприйняття є віддзеркаленням того факту, що саме рента, а не економічний прибуток, отримуваний за рахунок підвищення продуктивності, що її несе ринкова конкуренція, переважно є джерелом доходів заможних членів рентозорієнтованого суспільства. Крім того, втрати економічної ефективності через обмеження конкуренції є інтуїтивно неочевидними, тоді як втрати, спричинені надмірним споживанням внаслідок необмеженої конкуренції за ренту, лишаються значно більш помітними. Ці фактори легітимізують можливості арбітра здійснювати примусовий контроль і координацію.

Нездатність відрізнити ренту від економічного прибутку, пов'язаного з підвищенням продуктивності, робить дохід від комерційної діяльності та накопичені багатства однаково незаконними незалежно від джерел їхнього походження. Отже, суспільство виявляється нездатним вибірково стримувати поведінку, спрямовану на пошук ренти. Понад те, наділені таким сприйняттям люди не обмежують арбітра у збереженні монопольної ренти на користь його клієнтів. Обидва результати призводять до подальшого поширення пошуку ренти.

Поєднавши ці аргументи із процитованим вище описом “поганої” рівноваги, ми стверджуємо, що рентозорієнтоване суспільство під проводом достатньо сильного арбітра представляє собою самодостатню систему.

Однак наша модель, на відміну від вище наведених досліджень, демонструє, яким чином підвищення вартості централізованого контролю й координації господарської діяльності (викликане, своєю чергою, науково-технічним прогресом та еволюцією суспільства) зменшує здатність арбітра до збереження джерел ренти. З іншого боку, інші суспільні механізми та інституції, здатні попередити надмірне споживання, лишатимуться придушеними (як зазначалося вище) доти, доки він формально зберігатиме владу. Відповідно, певна частина економіки лишатиметься поза будь-якою формою контролю та координації взагалі. Така “прогалина у контролі” призводить до надмірного споживання ренти, а отже, до кризи. Останню проблему можна інколи розв'язати через тимчасове відновлення авторитарного чи тоталітарного контролю та координації. Але якщо процес розпаду заходить надто далеко, реформа, що дає змогу створити ринок у певних сегментах економіки, стає меншим злом для шукачів ренти при владі, оскільки вони в будь-якому разі не можуть сегменти контролювати.

¹ Тип гри, у якій увесь банк розподіляється поміж гравцями з тим, щоб загальна сума виграшів та програшів завжди дорівнювала нулю.

Проблема координації у рентозорієнтованому суспільстві України

Некоординовані пошуки ренти ведуть до надмірного споживання джерел ренти (“неконтрольованого вилову риби”) або її марнування на непродуктивні взаємні конфлікти, як це описав Талок [Tullock, 1980]. Погано контрольовані виробничі фонди (наприклад, державні активи за слабого чи чутливого до груп інтересів уряду) опиняються в полоні численних фірм-паразитів, що змагаються між собою за можливість їх експлуатації. Групи інтересів починають надмірно споживати державний бюджет. Як наслідок для фінансування дефіциту бюджету використовують або інфляцію, або надмірне оподаткування. Це, своєю чергою, як описують Торнел і Веласко [Tornell, Velasco, 1992], руйнує базу оподаткування. Те саме стосується і “дзеркальних” до описуваної ситуації феноменів ухилення від сплати податків та лобіювання податкових пільг, досліджених Кауфманном та ін. [Kaufmann et al., 1999]. Некоординовані монополії, конкуруючи за свою частку в загальній монопольній ренті, підвищують свої ціни та знижують обсяги виробництва, збільшуючи таким чином суспільні втрати від монополізації (див.: [Cournot, 1963]; цит. у: [Sonnenschein, 1968])¹.

Добре вкорінені та розподілені права власності могли б або розв’язати ці проблеми, або відкрити шлях до ефективного розподілу власності. Але якщо ці права є слабкими або нечітко визначеними, соціально-економічна система, аби бути сталою принаймні на короткострокову перспективу, потребуватиме якогось іншого джерела координації. Наприклад, сильні патріотичні почуття, вірування чи інші чинники культурного характеру можуть обмежувати конкуренцію та встановлювати певні дієві обмеження на присвоєння ренти.

Україна успадкувала інший вид координації, який ми називаємо “ієрархією арбітр–клієнти” (її детальніше описано далі). У цій країні координацію забезпечує сторонній гравець, подібний до “осілого бандита”² в термінах Мансура Олсона, не здатного самостійно прямо здобувати ренту,

¹ Курно розглядає дві фірми, одна з яких є монопольним постачальником певного проміжного продукту, а інша — так само монопольним споживачем такого продукту і водночас монопольним виробником певного кінцевого продукту (наприклад, ракетного палива та ракет). У такий самий спосіб ця модель застосовна до кількох монополій, що виробляють комплементарні продукти, що мають певну споживчу цінність лише за умови поєднання у певну комбінацію (ті самі ракети та установки для їх запуску). Обидва випадки спостерігаються у високоспеціалізованих промислових галузях — наприклад, у машинобудуванні та військовій промисловості. Курно називає такі фірми “комплементарними монополіями” й показує, що їхнє злиття (“вертикальна інтеграція”) призводить до зниження цін на готову продукцію та підвищення обсягів виробництва, а отже, збільшує суспільний добробут.

² Олсон (Olson, 2000) стверджує, що, на відміну від хижацького “бандита-кочівника”, що наживається грабунками, здійснюючи набіги на терени сусідів, “осілий” має стимул утримуватися від хижацтва й навіть забезпечувати своїм васалам певні суспільні блага.

але натомість наділеного монополією повноваженнями застосовувати силу примусу. Ми називаємо його *арбітром*, оскільки він уповноважений: а) одноосібно й *на власний розсуд* (англ. *arbitrary*) розподіляти “квоти” на ренту і б) забезпечувати виконання своїх рішень. За таких умов він здатен вилучати ренту, зібрану іншими учасниками (наприклад, через аукціонний розподіл квот¹) або обмінювати її частину на їхню політичну лояльність. У такий спосіб він стає патерналістським принципалом (патроном), який використовує шукачів ренти як своїх агентів (*клієнтів*), які на нього “працюють”². Арбітр діє, як власник, що володіє³ джерелами ренти, але дозволяє своїм клієнтам забирати певну частину ренти як винагороду за ті вигоди, що їх вони добувають для нього.

У рентозорієнтованому суспільстві такі структури “арбітр–клієнти” утворюють ієрархію, в якій кожен вищого рівня арбітр координує пошуки ренти на своєму рівні, а арбітри нижчих рівнів відіграють роль його клієнтів разом із фірмами відповідного рівня, які шукають ренту. Це дає змогу (принаймні потенційно) забезпечувати контроль і координацію на всіх рівнях на

1 Наприклад, перерозподіляючи квоти на користь тих учасників, які пропонують йому більшу частку ренти чи вищий обсяг постійних рентних надходжень.

2 Наша модель нагадує розроблену Дикситом, Гросманом і Гелпманом [Dixit, Grossman, Helpman, 1997], але з деякими істотними доповненнями.

По-перше, ми дозволили пулові ренти бути варіативним. Якщо його розмір залежить від зусиль уряду, останній стає зацікавленим у максимізації загального обсягу ренти. За умов досить слабких демократичних інститутів цей інтерес може переважити інтерес до забезпечення добробуту громадян, тож держава зрештою виявляється “захопленою”: уряд проводить політику, спрямовану на збільшення загального пулу ренти в обмін на внески, що їх роблять пов’язані з пошуками ренти компанії. Зокрема, він зацікавлений в обмеженні пошуків ренти для запобігання надмірному споживанню — так, ніби він є власником цього пулу. За наявності достатнього політичного вибору цей інтерес перетворює такий уряд на потенційного реформатора, зацікавленого у частковому здійсненні реформ, які максимізують ренту, але не в їх завершенні, яке може принести максимізацію суспільного добробуту. Отже, згідно з такою моделлю, в ситуації слабких демократичних інститутів реформи лишаються частковими, навіть якщо уряд видається “сильним”.

По-друге, ми вказуємо, що модель Диксита та ін. розглядає уряд як посередника, що забезпечує хазяїв рентою. Але насправді він наділений дискреційними повноваженнями щодо розподілу ренти поміж лобістами — й це робить уряд їхнім босом. Якщо зазирнути трохи глибше й відзначити, що насправді активним добувачем ренти є не уряд, але компанії, які її шукають, зрештою отримаємо модель з багатьма посередниками, яку ми вважаємо ближчою до українських реалій.

По-третє, ми не тримаємося фіксованої норми спільного розподілу ренти між керівниками та їх посередниками. При цьому стосунки між керівником і агентом стають патерналістськими, позаяк кількість ренти, яка лишається посередникові, стає предметом переговорів і може бути обмінена на лояльність клієнтів. Особливо промовистим у цьому випадку прикладом є гнучка бюджетна політика” (ГБО), описана Корнаї (Корнаї, 1986) як державний патерналізм щодо підприємств в умовах централізованого планування.

3 З огляду на залишкові права контролю та право на грошові надходження, які не обов’язково передбачають бодай якийсь рівень титульних прав власності.

засадах аналогічних принципів, втілених у патріархальних суспільних нормах.

Рентозорієнтоване суспільство як система

Отримавши свого часу повноваження контролювати джерела ренти, арбітр дістає зацікавленість і засоби для розширення своєї влади та збільшення ренти через придушення конкуренції (наприклад, через насильницьку картелізацію) в інших галузях. Принагідно зауважимо, що таким чином він створює комплементарні монополії Курно, а отже, мусить залучатися й до координації їхньої діяльності. Поширення пошуку ренти збільшує нерівномірність доходів у суспільстві, а також шкодить правам власності; відповідно, конкурентоспроможні фірми мусять протистояти цьому. В цій боротьбі вони можуть здобути підтримку з боку широких мас збіднілого населення. Але доки арбітр координує діяльність шукачів ренти, доти потреба в альтернативному координуванні лишатиметься слабкою. Цим можна частково пояснити, чому в умовах авторитарного та тоталітарного режимів громадянське суспільство лишається слабким (за спостереженнями Патнема та ін. [Putnam et al., 1993])¹. Крім того, як зазначалося вище, людина схильна розглядати господарську діяльність як свого роду гру з нульовим результатом — сприйняття, відоме в антропології, як “уявлення про обмеженість благ” (“the perception of the limited good” [Foster, 1965]). Це досить поширене бачення, яке не дає можливості розрізняти економічний прибуток від ренти: якщо перший виникає внаслідок конкурентного розподілу та зростання продуктивності, які збільшують доходи та загальний добробут, то остання є результатом примусового перерозподілу доходів та поглиблює майнову нерівність.

Люди схильні терпіти пошук ренти доти, доки вони вважають будь-який вищий за середній рівень достатку результатом “грабунку” (за винятком узаконеного у вигляді виданої владою нагороди). Вони не бачать переваг у ринковій координації на відміну від тієї координації, яку провадить арбітр. Вони вірять, що за відсутності останнього ринок просто забезпечить перерозподіл добробуту на користь маленької групи підприємців та спекулянтів, котрі безконтрольно “викачують” доходи з решти громадян. Вони вимагають — й очікують — перерозподілу частини ренти на свою користь як винагороди за їхню лояльність до правителя. У такий спосіб арбітр набуває легітимності, а населення саме перетворюється на шукачів ренти. Понад те, люди не опираються придушенню конкуренції у секторі, що створює додану вартість, як це було описано вище.

Фірми, й собі, не зацікавлені утримуватися від пошуків ренти, оскільки їхня власність є однаково нелегітимною незалежно від її походження. Отже, навіть “чесна” фірма, зазнавши зазіхань чи то з боку арбітра, чи то від іншої

¹ Безумовно, слабке громадянське суспільство, своєю чергою, вможлиблює існування пошуків ренти як явища — це ще один прояв, який підтверджує наявність “хибного кола” рівноваги у рентозорієнтованому суспільстві. Утім, лишається головне питання: чому люди не об’єднують зусиль для спільної боротьби проти пошуків ренти.

фірми, не може сподіватися на будь-який захист із боку громадськості. Абсолютна більшість компаній шукають ренти доти, доки ця діяльність приносить позитивні результати (як це здебільше й буває), тож “уявлення про обмеженість благ” стає самореалізованим пророцтвом.

Ці зворотні зв'язки роблять таку політико-економічну систему самодостатньою впродовж певного проміжку часу, незважаючи на її численні вади (зокрема, описані в: [Shleifer et al., 1993; [Murphy et al., 1991]). Ба більше, система такого типу здатна відроджуватися навіть після того, як деякі її складники будуть вилучені. Наприклад, якщо арбітр із якихось причин зникає, а шукачі ренти залишаються, ніщо не зможе завадити нескоординованим пошукам ренти, котрі доволі швидко призведуть до виснаження через надмірне споживання. І якщо суспільна свідомість не зміниться, новий арбітр, здатний “відновити порядок”, стане бажаним.

Реформи за умов пошуків ренти

Застосовуючи теорію фірми Коуза [Coase, 1937] до рентозорієнтованого суспільства, можна висловити гіпотезу про те, що авторитарний правитель, який максимізує ренту, поширює свій контроль лише до тих меж, у яких зиск (гранична рента) від додаткової “одиниці” контролю перевищує вартість такого контролю. Тоталітарний арбітр, який максимізує свою владу як таку, обмежений, однак, своїм бюджетом: він у змозі ширити її лише доти, доки в нього вистачає коштів для забезпечення контролю та координації. Такі максимізаційні принципи та бюджетні обмеження завжди лишаться трохи місця для прав власності та економічних свобод, які певною мірою існували навіть за умов показово та ідеологічно тоталітарного радянського режиму.

Але сфера контролю, що її має арбітр, виявляє тенденцію скорочуватися в часі. Його контроль підривають довгострокові тенденції суспільної свідомості (на кшталт ерозії патріархальних норм підкорення авторитарному правлінню і традиціям). Науково-технічний прогрес підвищує розмаїття технологій та товарів, збільшуючи вартість координації та звужуючи поле її дії. Ті самі тенденції збільшують гостроту проблеми арбітр–клієнти¹, збільшуючи можливості клієнтів торгуватися під час переговорів з арбітром. Це надалі звужує його контрольні повноваження та можливості запобігати надмірному споживанню. Примушений погодитися на менше зло, арбітр вирішує відмовитися від деяких своїх важелів контролю. Ми класифікуємо такий крок як “деструктивний” етап реформування. Варто відзначити, що реформи такого типу відбуваються (принаймні, почасти) у формі “пасивного” сприйняття реальності (неефективності контролю та координації), а не у вигляді свідомого кроку до ринкової економіки.

Авторитарний арбітр також зацікавлений у максимізації ефективності сектору, який лишається поза сферою його прямого контролю, — залишкового сектору, який створює додану вартість, — оскільки він може непрямо сприяти збільшенню його ренти [McGuir, Olson, 1996]. Отже, арбітр, який

¹ Аналогічно до відомої проблеми принципал–агент.

займається максимізацією ренти, також може свідомо сприяти частковим ринковим реформа та появі певних інститутів демократичного суспільства. Це відзначає “конструктивний” етап реформування. Ці два зазначені етапи реформування із часом зменшують розміри сектору пошуків ренти.

Ми називаємо такі реформи *системними*, позаяк, досягаючи певної критичної маси, вони поступово змінюють засадничу рівновагу між секторами пошуків ренти та створення доданої вартості й, відтак, можуть підірвати засади описаної вище системи рентозорієнтованого суспільства.

Забезпечення певної послідовності описаних вище етапів є дуже важливим для успіху реформ і, особливо, для суспільної ціни, пов’язаної з виходом із рентозорієнтованої рівноваги. Чимало видатних науковців стверджують, що реформи, аби їм бути успішними, мають бути розроблені так, щоб (у наших термінах) конструктивний етап завжди передував деструктивному, що вможливується лише за умови поступовості їх [Dewatripont, Roland, 1992; Polterovich, 2001; Stiglitz, 1999; Roland, 2002; та ін.]. На додачу до очевидного аргумента на користь того, що зворотна послідовність (тобто деструктив, який передує конструктиву) неunikнено тягне за собою суспільні втрати, вони також зазначають, що групи з особливими інтересами (за Гелманом [Hellman, 1998] — “проміжні переможці”), появу яких автори цієї роботи пов’язують з деструктивним етапом, перешкоджають подальшому конструктиву. Відповідно, раптова лібералізація — й звідси, за нашою моделлю, скасування примусового контролю та координації — можуть призвести до “інституційної пастки” [Polterovich, 2001], що пояснює феномен часткових реформ у перехідний період. Штигліц [Stiglitz, 1999] із цих міркувань доводить, що зворотній послідовності вищезазначених етапів реформ, а звідси — утворенню ринкових інституцій до моменту скасування адміністративного контролю та координації здатне запобігти часткове реформування.

Така рекомендація безумовно передбачає наявність при владі великодушного (філантропічного) реформістського уряду, що навряд чи можливе за умови рентозорієнтованого суспільства. Утім, навіть у цьому випадку існують численні проблеми з виконанням такої стратегії поступового впровадження реформ.

- Уряд може бути недостатньо сильним для того, щоб подолати спротив тих, хто боїться втрат унаслідок таких реформ і тому опирається появі нових інституцій. Для послаблення цих груп інтересів може знадобитися деструктивний етап.
- Те, що може створити уряд, — це просто формальні ринкові та демократичні інститути, що можуть бути ефективними лише за підтримки з боку аналогічних неформальних [North, 1990] (укр. переклад див. у: [Норт, 2000]). Останні ж виникають внаслідок появи суспільної потреби в них. Цей процес вимагає певного часу й зазвичай розпочинається в момент формального скасування функцій арбітра щодо контролю та координації [Пасхавер, 2003].
- Суспільна свідомість, сформована в умовах рентозорієнтованого суспільства, має пережити тривалий процес еволюції, з тим щоби зробити ринкові та демократичні інститути дієвими.

- Уряд або правитель можуть самообмежуватися певними ідеологічними або культурними традиціями (наприклад, релігією, комуністичною ідеологією, патерналізмом тощо), які, з одного боку, легітимують їхню владу, але з іншого — можуть виявитися несумісними з ринковими та демократичними інститутами. Не зумівши знайти ідеологічне виправдання реформам, такий уряд (чи правитель) ризикує підірвати власну владу, створюючи інститути, потенційно здатні звести її нанівець. Саме з цих причин численні спроби авторитарної модернізації зазнали поразки, незважаючи на добрі наміри їхніх ініціаторів.

Проте найсерйознішою перешкодою є відсутність у раціонального арбітра-шукача ренти будь-яких стимулів до активного просування реформ — особливо до того, як він відчує фактичне зменшення своїх можливостей щодо контролю та координації. Цілковито раціональний арбітр зайнявся б необхідними реформами негайно, одночасно з процесом такої ерозії. Утім, насправді правителі всіляко зволікають із їх запровадженням. По-перше, реформи завжди несуть певний ризик невдачі (ба й серйозної). Навіть якщо арбітр не має проблем із неприйняттям ризиків, пов'язаних з можливою невдачею передбачувані втрати можуть переважити очікувані набутки, хіба що криза стане невідворотною. По-друге, арбітр оперує недосконалою інформацією, тож не завжди здатен адекватно оцінити свої реальні можливості.

Як наслідок, реформи виявляються запізнилими й частковими. Відповідно, деякі сектори впродовж певного часу лишаються поза будь-яким контролем і координацією, стаючи жертвами надмірного споживання ренти. Така *прогалина у контролі* виникає ще до початку системних реформ. Понад те, після виникнення вона сприяє поширенню неформальних практик пошуку ренти (на кшталт корупції, контрабанди чи діяльності на чорному ринку) та відповідних структур (тієї ж мафії).

Ці практики та структури зазвичай зменшують розбіжність між формальними та фактичними інституціональними структурами. Наприклад, через ринок чи арбітраж вони можуть частково компенсувати вади розподілу до моменту започаткування системної реформи. Групи інтересів, пов'язані з певними сегментами царини пошуків ренти, можуть підтримувати деструктивний етап реформ, очікуючи переваг внаслідок поглиблення прогалини у контролі, зумовленої ліквідацією залишків можливостей контролю та координації з боку арбітра. Але такі *проміжні переможці*¹ [Hellman, 1998] насправді мають значну зацікавленість у припиненні реформ після

¹ Ми використовуватимемо цей термін для визначення групи учасників описаних вище неформальних домовленостей і практик пошуку ренти, тих, хто зацікавлений у поглибленні та продовженні прогалини у контролі. Водночас, на відміну від Гелмана [Hellman, 1998], Полтеровича [Polterovich, 2001] та інших дослідників пострадянських економік перехідного періоду, які представляють той самий напрям наукової думки, ми наголошуємо на тому, що справжнім джерелом ренти, яке приваблює проміжних переможців, є не деструктивний етап реформи як такий, але саме прогалина у контролі, що виникла внаслідок зволікання зі здійсненням таких реформ.

завершення зазначеного етапу, щоб — як доводять прибічники поступовості реформування, — залишити їх *частковими*, незавершеними. Втім, як дає підстави припустити наша модель, ідея поступовості реформування не за-побігає виникненню таких переможців — навпаки: що довшою є початкова затримка, то глибшою й довшою у часі стає прогалина у контролі. У таких ситуаціях проміжні переможці стають сильнішими, цементуючи наявні структури.

Проте їхня роль не є суто негативною через наявність щирої зацікавленості у реформах (принаймні, в деструктивному їх етапі). Хоча цей етап справді може далі поглибити прогалину в контролі, він одночасно відкриває шлях для розвитку гравців та інститутів конкурентного ринку. Таким чином, проміжні переможці початково відіграють позитивну роль, забезпечуючи попит на започаткування реформ (хоча й із наступним їх “заморожуванням” за умов “поганої” рівноваги). Ми також доводимо, що рівновага, яка виникає у такий спосіб, **є у довгостроковій перспективі несталою**. На відміну від арбітра, проміжні переможці не є всеохопними¹ [encompassing], а отже, поводяться по-хижацькому. Вони не мають внутрішніх механізмів координації, тому їхні спроби шукати ренти фактично обмежуються тільки силою арбітра. Якщо альтернативні джерела координації — такі, як громадянське суспільство — є слабкими (а такими вони саме і є за правління арбітра), тоді ніщо не зашкодить проміжним переможцям перевищити міру у присвоєнні ренти. Спричинювана внаслідок цього криза послаблює проміжних переможців і водночас сприяє появі в арбітра інтересу до впровадження конструктивного етапу реформ. Отже, відповідно до результатів, отриманих Дразеном та Істерлі [Drazen, Easterly, 2001], криза справді сприяє завершенню реформ.

Автім, арбітр зацікавлений припинити подальше реформування, щойно буде подолано певну конкретну кризу надмірного споживання. Через це кожна криза приводить до нової тимчасової рівноваги в пошуках ренти (наприклад, подібних до описаних у: [Sonin, 2002; Polishchuk, Savvateev, 2000; Hoff, Stiglitz, 2004; Polterovich, 2001]). Але будь-який неповний набір ринкових інститутів є несталим, тож нова криза не забариться. Наступні кризи й відповідні системні реформи наступають одна за одною за принципом ланцюгової реакції. Цей процес триватиме, доки рентозорієнтований сектор економіки не скоротиться настільки, що ринковий контроль і координація стануть домінувати; а тому конкурентний ринковий сектор перетвориться на базис проринкових і продемократичних політичних сил.

¹ Олсон (Olson, 1980) стверджує, що чим більшим є учасник або група, що є шукачами ренти, тим більшою є частка суспільних втрат від пошуків ренти, з якими йому доводиться зіткнутися. Через це всеохопний учасник має стимул до самообмежування, оскільки він змушений перейматися збереженням його власних джерел ренти. Натомість гравці або групи меншого калібру, як правило, схильні привласнювати таку кількість ренти, яку вони тільки зможуть здобути, не страждаючи при цьому від створюваних ними зовнішніх ефектів. Відповідно, вони можуть дозволити собі ігнорувати спричинювані ними збитки, не маючи при цьому причин для самообмеження.

Конструктивний етап реформ забезпечує негайне підвищення добробуту, а отже, може стати популярним. У такий спосіб системні реформи можуть здобути громадську підтримку, що є наслідком своєрідного процесу навчання на власному досвіді. Поступово формується активний громадянський рух, який підтримує права власності, ринкову конкуренцію та демократичні інструменти контролю за державною владою. Починаючи з цього моменту, голос громадськості може стати рушійною силою подальших реформ. Сили, що підтримують реформи, стають активними, тож нові інститути, які вже виникли у ринковому секторі, можуть продовжити процес знищення контролювальних і координаційних можливостей арбітра без створення прогалин у контролі.

Описаний механізм визначає як особливий спосіб проведення цих реформ перехідного періоду (“Як?”), так і їхні результати (“Наскільки добре?”).

Реформи в Україні: “стрибок” у кілька етапів

В Україні послаблення тоталітарного контролю розпочалося принаймні з моменту, коли смерть Сталіна призвела до великого поширення міжособистісних мереж взаємного обміну на основі “блату”. Лібералізація цін 1992 року була “пасивною” системною реформою, на яку уряд мусив погодитися внаслідок того, що послаблення централізованого контролю й координації зайшло надто далеко. Пізніше цю прогалину в контролі було переважно закрито впродовж двох хвиль реформ (кожна з яких була реакцією на кризу): монетарної стабілізації та приватизації (1995–1996) і фіскальної стабілізації в поєднанні з обмеженням державного патерналізму стосовно підприємств (1999–2001). Однак через живучість глибоко вкорінених рентозорієнтованих міжособистісних мереж ринкова адаптація після початкового шоку виявилася відстроченою майже на вісім років, що спричинилося до дуже високої суспільної ціни.

У термінах описаної вище моделі, у пізньорадянському суспільстві економічна та адміністративна верхівка складалася переважно із шукачів ренти й перебувала під жорстким контролем і координацією арбітрів, які максимізували владу як таку і більшість з яких належала до кіл партійної номенклатури. Окреслений підхід дає змогу простежити зв'язок між процесами суспільної еволюції та послаблення контролю: розчарування в комуністичній ідеології підірвало легітимність комуністичної партії як головного арбітра, відповідального за забезпечення контролю та координації. Відтак, ерозія тоталітарного контролю в СРСР, яка згодом призвела до реформ, розпочалася принаймні зі смертю Сталіна — майже за сорок років до справжнього початку ринкових реформ. Саме цей довготривалий занепад, а не перша хвиля реформ (1992) як така призвів до появи прогалини у контролі, що, своєю чергою, мало наслідком глибоку первинну рецесію. Ця прогалина була майже повністю ліквідована впродовж другої та третьої хвиль реформ, які відбулися у 1994–1996 і 1999–2001 роках відповідно.

Зокрема, радикальний характер лібералізації цін в Україні був невідворотним наслідком лавиноподібного розвалу радянської системи, а не результатом впровадження певних радикальних реформаторських ідей. Ре-

форматорів покликали до влади у Росії та Польщі тому, що вони були більше готовими до впровадження радикальних, але неунікненних заходів. Українському урядові довелося скасувати свої інструменти контролю за цінами одночасно з російськими колегами, незалежно від того, якими були його початкові наміри. Але оскільки в Україні реформатори були політично слабшими навіть за своїх російських однодумців, інституціональні та структурні реформи в Україні було відтерміновано. Як наслідок на початку 1990-х років в Україні виникло щось на кшталт “ринкового соціалізму”, провідними гравцями якого були погано контрольовані владою державні підприємства. Працюючи в умовах вільного ціноутворення, вони й далі отримували субсидування у вигляді пільгових кредитів, відкритих субсидій та дешевих імпортованих енергоресурсів. Наслідками існування таких умов стали п'ятизначна гіперінфляція та глибокий економічний занепад. Ми приписуємо це переважно політичному пануванню “червоних директорів” за відсутності арбітрів, здатних попередити надмірне присвоєння ренти.

Відтак, надмірне споживання основних первинних джерел ренти (першою чергою у вигляді підвищення відносних цін на енергоресурси та виснаження надходжень від “інфляційного податку”) привело до керма влади авторитарного арбітра — Президента Кучму, якому вдалося частково відновити контроль і координацію. Та позаяк повна реставрація (повернення до тоталітарного режиму) унеможливилася, українські “червоні директори” у своїй масі виявилися клієнтами, не дуже підвладними контролю з боку арбітра. Отже, Кучмі, всупереч його початковим намірам та передвиборчим обіцянкам, довелося зайнятися реформами, зокрема стабілізацією національної валюти та масовою приватизацією.

Ці реформи через зміцнення прав власності дали змогу частково надолужити прогалину в контролі. Як і Єльцин, Кучма став арбітром бізнес-адміністративних груп, які згодом відчули на собі переваги реформ уже по їх впровадженні, хоча були ослабленими, щоб раніше самостійно здійснити їх. Водночас ці заходи, попри їхній успіх у попередженні колапсу, виявилися недостатніми для того, щоб дати економіці друге дихання. Натомість вони призвели до появи такої собі “віртуальної економіки” [Ickes, Gaddy, 1998] — непрозорої системи господарювання, за якої розквітли підтасована бухгалтерія, неплатежі, бартерні операції, бюджетна заборгованість та сила-силенна інших непрозорих процедур взаєморозрахунків, необхідних для прикриття пошуків ренти. Ззовні це було забезпечено рентою, отриманою внаслідок безвідповідальної політики щодо зовнішніх запозичень, підтримуваної патерналістським ставленням міжнародних кредитно-донорських інституцій до України.

Але невдовзі ці зовнішні джерела також були вичерпані (внаслідок “надмірного споживання”), і це створило кризу 1998–1999 років. Криза принесла із собою третю хвилю реформ, цього разу в напрямках фіскальної стабілізації та зменшення державного патерналізму щодо підприємств. Ці реформи спричинювали й економічне зростання, й підвищення добробуту населення. Можна було б також зауважити, що ці події проторували шлях “помаранчевій революції” 2004 року, але вважаємо, що з упевненістю робити будь-які заяви щодо цього поки зарано.

Таким чином, у результаті реформ прогалину в контролі вдалося переважно закрити, а країну — повернути на шлях розвитку. Водночас глибина цієї прогалини та зволікання з проведенням необхідних реформ в останні роки існування СРСР призвели до розквіту тимчасових структур, які значною мірою зумовили виникнення, за визначенням Полтеровича [Polterovich, 2001], *інституціональних пасток*, які завадили запровадженню права власності та ринкової координації, ще більше підвищуючи суспільну ціну всього процесу цих драматичних змін.

Основним уроком із цього є от що: реформи можуть відбуватися навіть за відсутності бодай однієї зацікавленої у них основної політичної сили. Вони можуть виглядати хаотичними, запізнілими чи неповними, а отже, нездатними запобігти високій суспільній ціні, зумовлюваній стабільним існуванням прогалин у контролі — але вони також можуть виявитися єдиним шляхом модернізації рентозорієнтованого суспільства.

Література

- Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. — К., 2000.
- Пасхавер А.* Українські реформи, або Приватизацію нікто не любить // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 61–85.
- Coase R.* The Nature of the Firm // *Economica*. — 1937. — 4(16). — P. 386–405.
- Cournot A.* Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth. — Homewood, Ill., 1963 (original published in French, 1838).
- Demsetz H.* Toward a Theory of Property Rights // *The American Economic Review*. — 1967. — Vol. 57. — No. 2. — P. 347–359.
- Dewatripont M., Roland G.* The Virtues of Gradualism and Legitimacy in the Transition to a Market Economy // *The Economic Journal*. — 1992. — Vol. 102. — No. 411. — P. 291–300.
- Dixit A., Grossman G., Helpman E.* Common Agency and Coordination: General Theory and Application to Government Policy Making // *Journal of Political Economy*. — 1997. — 105. — P. 752–769.
- Drazen A., Easterly W.* Do Crises Induce Reform? Simple Empirical Test of Conventional Wisdom // *Economics and Politics*. — 2001. — 13 (2). — P. 129–157.
- Foster G.M.* Peasant Society and the Image of Limited Good // *American Anthropologist*. — 1965. — 67. — P. 2.
- Hellman J.S.* Winners Take All. The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions // *World Politics*. — 1998. — 50. — P. 203–234.
- Hellman J.S., Jones G., Kaufman D.* Seize the State, Seize the Day. State Capture, Corruption, and Influence in Transition // *Policy Research Working Paper*. — 2000. — No. 2444.
- Hoff K., Stiglitz J.E.* After the Big Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-Soviet Societies // *The American Economic Review*. — 2004. — Vol. 94. — No. 3.
- Ickes B., Gaddy G.* Enterprises in Russia // Paper presented at the Academic Workshop on Corporate Governance in the Former Soviet Union: London Business School. — S.I., 1998.
- Kornai J.* The Soft Budget Constraint // *Kyklos*. — 1986. — 39(1). — P. 3–30.
- Krueger A.* The Political Economy of the Rent-Seeking Society // *The American Economic Review*. — 1974. — Vol. 64, Is. 3. — P. 291–303.
- McGuire M.C., Olson M.Jr.* The Economics of Autocracy and Majority Rule: The Invisible Hand and the Use of Force // *Journal of Economic Literature*. — 1996. — Vol. 34. — No. 1. — P. 72–96.

- Murphy K.M., Shleifer A., Vishny R.W.* The Allocation of Talent: Implications for Growth // *The Quarterly Journal of Economics.* — 1991. — Vol. 106, Is. 2. — P. 503–530.
- North D.* *Institutions, Institutions Change and Economic Performance.* — Cambridge, 1990.
- Polishchuk L., Savvateev A.* Spontaneous (Non)emergence of Property Rights // IRIS Working Paper 241. — S.l., 2000.
- Polterovich V.* Institutional Traps // *The New Russia: Transition Gone Away* / Ed. by L.R.Klein, M.Pomer. — Stanford, CA, 2001.
- Putnam R., Leonardi R., Nanetti R.* *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* — Princeton, 1993.
- Roland G.* The Political Economy of Transition // *Journal of Economic Perspectives.* — 2002. — Vol. 16. — No.1. — P. 29–50.
- Shleifer A., Murphy K., Vishny R.* Why Is Rent-Seeking so Costly to Growth? // *American Economic Review Papers and Proceedings.* — 1993.
- Sonin K.* Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights // *William Davidson Working Paper.* — 2002. — No. 544.
- Sonnenschein H.* The Dual of Duopoly Is Complementary Monopoly: or, Two of Cournot's Theories Are One // *The Journal of Political Economy.* — 1968. — Vol. 76. — No. 2. — P. 316–318.
- Stiglitz J.* Whither Reform? // Paper for 1999 ABCDE Conference, Washington DC: World Bank. — <http://www.worldbank.org/knowledge/chiefecon>.
- Tornell A., Velsaco A.* The Tragedy of the Commons and Economic Growth: Why Does Capital Flow from Poor to Rich Countries? // *The Journal of Political Economy.* — 1992. — Vol. 100. — No. 6. — P. 1208–1231.
- Tullock G.* Efficient Rent Seeking // *Toward a Theory of the Rent-Seeking Society* / Ed. by Buchanan et al. — S.l., s.a.